Ankara Üniversitesi
SBF Dergisi,
Cilt 81, No. 1, 2026, s. 191-212
Türkçe

Araştırma Makalesi / Research Article
DOI

TÜKETİM ZAMANI: ÜRETİMDEN TÜKETİME SOSYAL ÖRGÜTLENMEDE ZAMANSALLIĞIN DÖNÜŞÜMÜ *

Dr. Öğr. Üyesi Ali Haydar Beşer
İstanbul Medeniyet Üniversitesi
ORCID: 0000-0002-9496-2002
ROR ID: ror.org/05j1qpr59

● ● ●

Öz

Bu çalışma, kapitalizm bağlamında zamanın toplumsal olarak nasıl yeniden yapılandığını ve bireysel deneyimden iktisadi yapılara kadar çok katmanlı bir dönüşümün nasıl gerçekleştiğini eleştirel bir perspektifle incelemektedir. Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkan üretim-yönelimli zamansallık, saat-zamanı üzerinden çalışma disiplinini kurarken, yalnızca ekonomik üretimin ritmini değil, sosyal hayatın akışını, bireylerin gündelik hayatını ve gelecek tahayyüllerini de düzenleyici bir işlev görmüştür. Geç kapitalizmin karakteristik özelliği olan tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmede ise yeniden yapılandırılan zamansallık çerçevesinde *şimdi,* geçmiş ve gelecekten kopmuş, haz ve deneyim odaklı bir kültür merkeze taşınmıştır. Tüketim, bireyin kimliğini kurduğu ve aidiyet duygusunu yeniden ürettiği aslî eksene dönüşürken, zaman da anlık hazların mekanına indirgenmiştir. Bu dönüşüm, üretim-yönelimli sosyal örgütlenmede üretimin artığı olarak görülen "boş zaman" kavramını da etkileyerek onu tüketilmeyen zaman olarak yeniden kodlamış, tüketim-dışı pratiklerin anlamını daraltmış ve bireyin piyasa dışı bir zaman pratiği geliştirme olasılığını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Zaman sosyolojisi ve tüketim toplumu literatürlerinin kesişiminde konumlanan bu çalışmada sonuç olarak zamansallığın sadece bireysel bir deneyim değil; tarihsel, kültürel ve toplumsal düzeyde şekillenen çok katmanlı bir yapı olduğu ileri sürülmüştür.

Anahar Sözcükler: Zaman sosyolojisi, Zamansallık, Kapitalizm, Boş zaman, Tüketim kültürü

Consumption Time: The Transformation of Temporality in Social Organizatıon from Production to Consumption

Abstract

This study critically examines how time is socially restructured within the context of capitalism and how a multi-layered transformation takes place, extending from individual experience to economic structures. The production-oriented temporality that emerged with the Industrial Revolution, while establishing work discipline through clock-time, served to regulate not only the rhythm of economic production but also the flow of social life, individuals' daily lives, and their imaginations of the future. In the consumption-oriented social organization characteristic of late capitalism, within the framework of the restructured temporality, the present has been detached from the past and future, was brought to the center of a culture focused on pleasure and experience. As consumption becomes the primary axis through which individuals establish their identity and reproduces their sense of belonging, time has been reduced to a space for instant gratification. This transformation has also affected the concept of "leisure time," which was seen as a surplus of production in production-oriented social organization, recoding it as non-consumable time, narrowing the meaning of non-consumptive practices, and largely eliminating the possibility of individuals developing a system-external time practice. Situated at the intersection of the sociology of time and consumer society literatures, this study ultimately argues that temporality is not merely an individual experience but a multi-layered structure shaped at historical, cultural, and social levels.

Keywords: Sociology of time, Temporality, Capitalism, Leisure time, Consumer culture

---

* Makale geliş tarihi / Received date: 14.10.2025
Makale kabul tarihi / Accepted date: 31.12.2025
Erken görünüm tarihi / Published online: 09.01.2026 **Yazar email:** alihaydar.beser@medeniyet.edu.tr

CC BY NC ND

OPEN ACCESS

Tüketim Zamanı: Üretimden Tüketime Sosyal Örgütlenmede Zamansallığın Dönüşümü

Giriş

Zaman, sadece niceliksel boyutuyla ölçülen, hesaplanan veya planlanan bir kaynak değil, aynı zamanda sosyal ilişkilerin, eylemlerin ve yapıların içine gömülü biçimde işleyen tarihsel olarak inşa edilmiş bir gerçekliktir. Zaman algısı ve kullanımı üretim-tüketim-paylaşım ilişkilerinden gündelik hayat pratiklerine, eğitim sistemlerinden dinî pratiklere kadar hemen her alanı farklı katmanlarda ve derecelerde biçimlendiren, yönlendiren, etkileyen temel bir değişkendir. Bu nedenle de zaman, bireylerin öznel deneyimlerinin ötesinde sosyal yapıların örgütlenmesinde ve iktidar ilişkilerinin inşasında merkezi bir role sahiptir.

Sosyolojik bir perspektifle bakıldığında zaman yalnızca doğanın ritimlerine göre deneyimlenen bir olgu olmaktan çıkmakta, sosyal hayatın merkezinde konumlanan temel bir düzenleyici ilke haline gelmektedir. Zamanı kimin nasıl kullandığı, hangi zamansal rutin ve ritimlerin değerli sayıldığı, çeşitli zamansal yapıların nasıl eşitsizlikler ürettiği, bireyler arası ilişkilerde zamanın etkisi ve önemi gibi sorular sosyal hayatın anlaşılması açısından önemli bir yerde durmaktadır. Sosyal eylemlerin öncelenmesi veya ötelenmesi (sıra-düzeni), her birinin ne kadar zaman aldığı (süre), ne zaman gerçekleştiği (zamanlama) ve hangi periyotlarda tekrarlandığı (sıklık) sosyal hayat içerisindeki zamansal unsurlardan bazılarıdır (Zerubavel, 1985, s. 1). Aynı şekilde sosyal eylemlerin senkronizasyonu (eş zamanlılık), ardışıklığı (artzaman), temposu gibi hususlar ne sadece doğanın akışıyla (doğa zamanı) ne de bireysel deneyimlerle (psikolojik zaman) açıklanamayan ve kolektif düzeyde anlaşılması gereken sosyal zaman unsurlarıdır. Biraz daha derinleştirildiğinde ise her bir şimdiki zaman eyleminde içkin olan geçmiş (bireysel ve kolektif hafıza) ve gelecek (beklenti ve kaygılar) boyutları yeni bir zamansal katman olarak devreye girer. Burada ise karşımıza toplumları da aşacak düzeyde, dinî öğretiler, tarihsel ve coğrafi faktörlerin de etkisiyle medeniyet katmanında farklı zaman tasavvurları (doğrusal, döngüsel, helezonik) çıkar. Bu bağlamda zaman, iç içe geçen katmanlar olarak birey, grup,

organizasyon, sosyal kurum, toplumsal yapı, medeniyet ve küresel yapılar içerisinde görünmeyen ama kurucu bir unsur olarak yer almaktadır.

Bu makale, modern kapitalist toplumlarda zamansallığın geçirdiği dönüşümü iki temel sosyal örgütlenme biçimi üzerinden eleştirel bir perspektifle tartışmayı amaçlamaktadır: Üretim-yönelimli ve tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmeler. Bu kavramsal tercih "sanayi toplumu" ve "tüketim toplumu" gibi yerleşik kategorilerin tarihsel ve teorik sınırlılıklarını aşmayı, onun yerine zamansal unsurları ön plana çıkarma imkânı verecek şekilde işlevsel bir ayrım sunmayı hedeflemektedir. Bu tercihle toplum kavramının homojenleştirici (çeşitlilikleri ve katmanlaşmayı örten), aşamalı evrim fikrine dayanan (birinden diğerine ilerlemeyi ima eden) ve ayrıca ulusal sınırlarla güçlü ilişkisi olan, dolayısıyla küresel kapitalizmin karmaşık yapısını kuşatamayan çağrışımlarından kaçınmak hedeflenmektedir. Bunun yerine sosyal örgütlenme kavramı ile daha süreçsel (toplumun ne olduğundan çok nasıl örgütlendiğine) bakma imkânı veren; toplumları sabit kategoriler olarak değil, belli dönemlerde baskın olan sosyoekonomik mantıklar etrafında örgütlenen yapılar olarak ele alan; farklı dönemlerde öncelik verilen pratikleri (üretmek/tüketmek) öne çıkaran ve nihayet böylece hem tarihsel kırılmaları hem de süreklilikleri birlikte ele alma imkânı sağlayan bir kavramsallaştırma yapmak amaçlanmıştır. Buradan hareketle çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde üretim-yönelimli sosyal örgütlenmelerde (özellikle sanayi kapitalizmi bağlamında) zamanın nasıl rasyonelleştirildiği, standartlaştırıldığı ve disipline edildiği incelenecek ve dolayısıyla özellikle saat üzerinden kurulan zamansal denetim mekanizmaları tartışılacaktır. İkinci bölümde ise tüketim-yönelimli örgütlenmelerde zamanın parçalanışı, hız kültürü, ân odaklılık ve sürekli yenilik beklentisi üzerinden şekillenen zamansal dönüşüm analiz edilecektir.

Çalışmanın kurucu kavramlarından biri olan zamansallık (temporality), bu bağlamda yalnızca zamanı düzenlemeye yönelik teknik bir mesele olarak değil, sosyal ilişkilerin içerisinde örülmüş, normatif ve zihniyet boyutlarını da taşıyan bir yapı olarak ele alınmaktadır. Bu kavram bize zamanın nasıl kurulduğu, nasıl deneyimlendiği ve hangi normatif çerçeveler içerisinde anlam kazandığını sorgulama imkânı verir. Diğer taraftan daha felsefi bir yerden bakıldığında zaman esasında doğrudan deneyimlenebilen bir şey değildir, deneyimlenen şey onun bir formudur ve bu da zamansallık olarak ifade edilebilir (Bardon, 2018, s. 34). Bu bağlamda en geniş anlamıyla zamansallık aslında zamanın toplumsallığına işaret eder. Böylece zamansallık, hem yapısal koşulları hem de öznel deneyimleri içeren çift yönlü bir analiz zemini sunar. Bu ilişkiselliği görünür kılabilmek için ise – C. Wright Mills'in "sosyolojik tahayyül" kavramından mülhem- zamansal tahayyüle ihtiyaç vardır ("Zamansal tahayyül, kişisel bir zamansal çerçeveyi diğer zamansal çerçevelerle ilişkili olarak

düşünme kapasitesidir"; Facer vd., 2022, s. 204). Bu çalışmanın konusu özelinde zamansallık, belirli bir dönemin üretim-tüketim-bölüşüm tarzıyla, yapılaşmış unsurlarıyla ve kültürel değerleriyle birlikte şekillenen bir sosyal zaman rejimini ifade etmektedir. Bu perspektiften bakıldığında üretimden tüketime geçiş yalnızca ekonomik bir dönüşüme değil, aynı zamanda zamanın anlamı, kullanımı ve deneyimlenişi bakımından da önemli bir yeniden yapılanmaya işaret etmektedir. Buradan hareketle bu çalışmada zamansallık, üretim-yönelimli ve tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmelerde zamanın nasıl yapılandığını, bireysel ve kolektif düzeyde nasıl deneyimlendiğini kavramsallaştırmak amacıyla kullanılacaktır. Böylece zaman, sabit bir zemin değil, toplumsal değişim süreçlerinin hem yansıtıcısı hem de kurucusu olarak ele alınacaktır.

Özellikle Marksist literatür içerisinde kapitalizm analizleri yapılırken ve onun tarihsel seyri açıklanırken zaman, temel bir kategori olarak yer almaktadır (Çalcı, 2020). İster insanın sosyal pratik aktivitesi (praxis) düzeyinde, ister zamanın daha merkezî bir yer işgal ettiği emek ilişkileri (emek zamanı) düzeyinde, isterse de kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişimini ele alan tarihsel zaman düzeyinde olsun zamansallık, bu gelenek içerisinde en önemli yapı taşlarından birini oluşturmaktadır (Heydebrand, 2003). Marksist literatürün bu bağlamda en fazla vurguladığı hususların başında emeğin metalaşması ile saat-zamanı arasında kurduğu güçlü ilişki gelmektedir (Martineau, 2016; Stavros, 2014). Bu yaklaşıma göre kapitalizmin zamansallığı kapitalizm öncesi dönem ile keskin bir kopuşu temsil eder. Buna karşın ana akım (piyasacı) iktisat literatüründe ise zamanın disipline edilmesi sanayi dönemini önceler. Diğer bir söyleyişle saat-zamanı insanların daha müreffeh bir hayat arzusunun peşinde koşarken piyasa hareketlerini organize etmek için kullandığı bir araçtan ibarettir. Bu yazına göre zaman aynen toprak veya sermaye gibi verimli bir kaynaktır (Snyder, 2013). Weberyen literatürde ise zaman, iktisadi ilişkiler yanında aynı zamanda kültürel bir konu olarak ele alınır ve saat-zamanının büyük bir kırılma oluşturması yerine sanayi öncesi dönemle kültürel süreklilikleri üzerinden değerlendirilir. Bu anlamıyla zamanın kurumsal düzenlemeleri üzerinden geleneksel norm ve değerlerin kapitalizmle uyumlu olabileceğini de göstermiş olur (Segre, 2000).

Her halükârda söz konusu literatür, zamanı büyük ölçüde üretim-yönelimli sosyal örgütlenme ve onun içerisindeki ilişkiler üzerinden ele almaktadır. Tüketim ve zaman ilişkisi çok daha az analiz edilmiştir. Bu alandaki çalışmaların çoğu tüketici davranışları ve saat-zamanı ilişkisi, pazarlama stratejileri gibi iktisadi boyuta yoğunlaşmaktadır (örnek için bkz. Gibbs, 1998; Hornik & Zakay, 1996; Rosenthal & Brito, 2022). Bir sosyal inşa olarak zaman ile tüketim ilişkisi ise çok daha az ele alınmıştır (Shove vd., 2020; Southerton, 2020). Bu çalışmada ise zaman sosyolojisi perspektifinden tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmede

zamansallığın nasıl dönüştüğü ve farklılaştığı konusu eleştirel şekilde ele alınacaktır. Tüketimin sosyal ilişkilerin merkezine taşındığı bugünkü sosyal örgütlenmede zamansallığın makro düzeyde bir analizi yapılmaya çalışılacaktır. Bunun için de daha kurumsal düzeyde ve gündelik hayat ilişkileri içerisindeki zamansallık –örneklendirmeler dışında- kapsam dışı bırakılmıştır. Ayrıca "boş zaman" kavramının üretim-yönelimli sosyal örgütlenme döneminin bir kavramı olduğu, günümüzde ise işlevini yitirdiği iddiası temellendirilmeye çalışılacaktır.

1. Zamanın Rasyonelleşmesi: Üretim-Yönelimli Sosyal Örgütlenmede Zamansallığın Kuruluşu

Modern kapitalist toplumun ortaya çıkışı, üretim ilişkilerinin yeniden biçimlenmesi yanında ve ona paralel olarak zamanın algılanışı ve örgütlenişinde de köklü bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Sanayi devrimiyle birlikte gündelik hayatın ritmi doğanın döngüsel zamanından koparak, üretim ilişkilerinin ihtiyacına göre yeniden düzenlenmiştir. Üretim-yönelimli yapıdan kastımız, üretim ilişkilerinin sadece iktisadi ilişkilerin değil, aynı zamanda sosyal hayatın diğer boyutlarının da biçimlenmesinde bir merkez işlevi görmesidir. Bu yapı, merkezî konumu sayesinde sosyal ilişkileri kendi etrafında farklı düzeylerde örgütleyebilen güçlü bir çekim alanı oluşturur. Tam da bu süreçte zaman, hem nicel olarak çok daha dakik bir şekilde ölçülebilir hale gelmiş hem de bu vasıtayla ekonomik bir kaynak olarak yönetilebilir olmuştur. Buna bağlı olarak da sosyal hayatın tüm alanları belirli bir zaman disiplini doğrultusunda biçimlenmiştir (Pronovost, 1989, s. 26). Zaman artık sadece geçen bir olgu değil, planlanan, denetlenen ve uyumlulaştırılan bir üretim girdisi olarak işlev kazanmaya başlamıştır.

Bu dönüşümü hangisinin belirleyen, hangisinin belirlenen olduğu tartışmasından bağımsız olarak zihniyet, maddi koşullar, kurumsal etkenler, kültürel değişimler ve nüfus gibi birçok faktörün rol oynadığı bütünsel bir süreç olarak okumak gerekmektedir. Ama her halükarda bu dönüşüm sadece teknolojik gelişmelerin değil, aynı zamanda modern rasyonalite anlayışının bir sonucudur. Max Weber'in "rasyonelleşme" kavramıyla tanımladığı bu zihniyet, bürokrasiye yaptığı vurgu ile beraber tam da zamanın hesaplanabilirliğini ve verimliliğini merkeze alan bir yeniden örgütlenmeyi beraberinde getirmiştir. Bireyler de bu zamansal rejim doğrultusunda yeniden şekillenmiştir. Rasyonel zaman anlayışı, iş saatleri/mesai, vardiya sistemleri gibi üretim ilişkileri içerisindeki zamansallığı belirlediği gibi sosyal hayat içerisinde dakikliği de yeni bir kültürel norm olarak yeniden kurmuştur. Böylece zaman, yalnızca kurumsal mekanizmalar aracılığıyla değil, bireylerin gündelik yaşam pratikleri yoluyla da disipline edilerek iktidar alanına dahil edilmiştir.

Söz konusu zamanın rasyonelleşmesi sürecinde en önemli araçlardan biri hiç kuşkusuz ki *saat*tir.

1.1. Saatin Egemenliği

Modern toplumlarda zaman algısının dönüşümünü anlamanın kilit kavramlarından biri *saat-zamanı*dır. Bu dönüşüm yalnızca teknik bir gelişmeye değil[1], bütünüyle sosyal ilişkilerin yeniden örgütlenmesine işaret eder. Zamanın soyutlanması, sosyal örgütlenmenin üretim-yönelimli hale gelmesiyle eş zamanlı olarak gerçekleşen bir dönüşümdür. Doğaya ve toplulukların ritmik pratiklerine (Lefevbre, 2021) içkin olan zaman anlayışı, teknolojisinin gelişmesi ve ucuzlaması neticesinde yaygınlaşan saat ile birlikte sosyal ilişkilerde giderek daha fazla standartlaştırılmış, ölçülebilir ve alınıp satılmaya uygun bir biçime bürünmüştür. Böylece sanayinin üretim süreçlerinin senkronizasyon ihtiyacını karşılayan bir işlev yüklenmiştir. O kadar ki Lewis Mumford'un (2017, s. 26) çarpıcı bir şekilde vurguladığı gibi sanayi çağını buharlı makineden çok saat ile özdeşleştirmek bile mümkündür. "Modern endüstriyel rejim kömür, demir ve buhar olmadan idare edilebilir ancak onun saat olmadan devam etmesi çok zor olacaktır" (Mumford, 2017, s. 29).

Aslında yeni olan şey zamanın ölçülmesi değildir. Tarih boyunca çeşitli aletlerle ve farklı biçimlerde (su, kum, mum gibi araçlarla) insanlar zamanı ölçme ihtiyacı duymuşlardır (Subrt, 2021, s. 17). Fakat üretim-yönelimli bir sosyal örgütlenmede (mekanik) saat sadece zamanı ölçen bir araç değil, kapitalist üretim rejiminin vazgeçilmez koşulu haline dönüşen, kentleşmeye de bağlı olarak karşılıklı bağımlılıkların arttığı karmaşık yapılarda senkronizasyonu sağlayan, Frederick Taylor'un "verimlilik mühendisliği" ile doruk noktasına ulaşan işgücünden maksimum çıktıyı almak üzere zamanı denetleyen ve düzenleyen bir araç haline gelmiştir.[2] Üretim bandı ile kitlesel üretimi mümkün hale getiren Fordizm'e ismini veren Henry Ford'un, kariyerine saat tamirciliği ile başlaması tesadüf değildir (Thompson, 1967). Sanayileşme ile eş zamanlı olarak etkisi ve

1 Bir alet olarak saatin ortaya çıkışı, kullanım biçimleri ve farklılıkları, ticarileşmesi, tüketimi ve yaygınlaşmasını da içeren inişli çıkışlı tarihsel hikâyesinin bir anlatımı için bkz. Cipolla (2003).

2 Özellikle o dönemlerde neredeyse bedenin bir uzvu haline dönüşen kol saati için İngilizcede watch kelimesinin kullanılıyor olması bu ilişkiyi göstermesi bakımından anlamlıdır. Zira kelimenin diğer anlamları gözlemek, gözetlemek, seyretmek, izlemektir.

belirleyiciliği artan saat artık "sanayinin gaddar bekçisi" [3] (Neustadter, 1992) ve bir "modern tiran"dır (Subrt, 2021, s. 28).

Ulus-devletleşme, ekonominin merkezîleşmesi, nüfusun kentlerde yoğunlaşması, bürokrasinin büyüyerek devletin gücünü arttırması, telefon, telgraf ve özellikle de demiryolu çizelgeleri gibi birçok faktörün de etkisiyle modern toplumlarda zamanın koordinasyonu çok daha önemli hale geldi ve küresel bir zaman sistemini zorunlu hale getirdi (Ogle, 2018). Özellikle ticaretin gelişmesi ve yayılmasında demiryolunun etkisi, onunla eşzamanlı olarak standart zamanın ve saat dilimlerinin oluşması kapitalizm ve saat-zamanı ilişkisini en net gösteren gelişmelerden biridir (Hart-Davis, 2013; Kern, 2013; Levine, 2013; Schivelbusch, 2022; Stearns, 2018; Urry, 1994). Bu gelişmeler neticesinde bir yandan önce ulusal ölçekte daha sonra uluslararası düzeyde ticaretin uyumlulaştırılması diğer taraftan yemekten uykuya, okuldan aileye kadar gündelik hayat pratiklerinde saat-zamanının artan belirleyiciliği zamanın niceliksel boyutunu giderek daha fazla öne çıkarttı. Bu anlamıyla saatin yaygınlaşması sadece fabrikaların iç işleyişiyle sınırlı kalmamış, kutsal zamanın dünyevileşmesini, bireysel ve yerel zaman deneyimlerinin kamusal bir zaman yapısı altında çözülmesini de beraberinde getirmiştir. Hatta denebilir ki saat sadece zamanı değil, zamanı deneyimleyen özneyi de biçimlendirmiştir.

Zamanın bu denli nesneleştirilmesi onun aynı zamanda paraya çevrilebilir olması demektir. Vakit nakit olarak görüldüğü için zaman da giderek daha fazla ekonomik kurallarla yönetilir olmuştur. İşgücü zaman birimi ile ölçülen bir metaya dönüşürken "zamanı boşa harcamak" para kaybetmekle eş anlamlı hale gelmiştir. Dolayısıyla "zamanı idareli kullanmak" yaygın bir davranış biçimine dönüşmüştür (Ingold, 1995). Saat ile beraber zamanın eşit aralıklara bölünebilir, mübadele değeri olarak iş görebilir, piyasada bir meta gibi ticarete konu olabilir

3 Fabrikalarda, herkesin görebileceği ve çalışanların üzerinde sürekli baskı kuracak şekilde büyük duvar saatlerinin yer almasına, kent meydanlarında fabrika dışındaki sosyal hayatı da organize ve senkronize etmek, aynı zamanda kol saatlerinin dakikliğini de kontrol etmek üzere saat kulelerinin yaygınlaşmasını da eklediğimizde saatin aslında sadece sanayinin değil, giderek bütün bir hayatın "bekçisi" haline dönüştüğünü söylemek mümkündür. Diğer taraftan sanayi ile saat arasındaki bu ilişkinin abartıldığını, zaman algısı ve zaman kullanımı bakımından sanayi öncesi toplumlarla büyük bir fark olmadığını, aradaki farkın mahiyet değil sadece bir derece farkı olduğunu vurgulayanlar da vardır. Bu perspektife göre saat, doğadan uzak, tamamen soyut bir zamanı temsil etmez, bilakis "saatler doğanın sesini yükseltmişlerdir." Bu görüşten hareketle sanayi-saat ilişkisini güçlü bir şekilde vurgulayan E.P. Thompson'a (1967) cevap veren bir metin için bkz. O'Malley (1992). Aynı şekilde bir alet olarak saatin, zamanı algılamada devrimsel bir dönüşüme yol açmadığını, tarihsel değişimin çok daha yavaş gerçekleştiğini vurgulayan bir metin için bkz. Blonde & Verhoeven (2013).

hale gelmesi, aynı zamanda zamanın içerikten, bağlamdan ve olaylardan sıyrılması anlamına gelmektedir (Adam, 2003). Bu saat-zamanının küresel kapitalizm ile her yerde farklı derecelerde etkin olması, diğer taraftan kültürel zamansal çeşitliliğin de ortadan kalkmasına veya azalmasına sebep olmuştur (Geibler, 2002). Tek bir zaman formunun hâkim hale gelmesi ise kültürel düzeyde bir "zaman körlüğü"ne yol açmıştır (Birth, 2020).

Bu tarihsel ve kavramsal çerçevede saat, üretim-yönelimli sosyal örgütlenmenin temelini oluşturarak, sosyal ilişkilerin, bireysel yaşam pratiklerinin ve hatta düşünce biçimlerinin yeniden yapılandırılmasına yol açmıştır. Bu dönüşüm, sadece teknolojik bir gelişmeden ibaret kalmamış, aynı zamanda zamana dair çoklu anlamların ve deneyimlerin dışlanmasıyla şekillenen zamansal rejimin emperyal şekilde dayatılmasına da zemin hazırlamıştır. Böylece saatin hükümranlığı, sosyal ilişkilerde zamanın ne olduğu, kim tarafından, hangi amaçla ve nasıl kullanıldığı gibi sorular çerçevesinde iktidar ilişkilerini de belirleyen bir boyuta sahip olmuştur. Sonuç olarak saat, hem üretim süreçlerinin ve ilişkilerinin ritmini belirleyen bir araç olmuş hem de oluşturduğu zaman tasavvuru ile modern öznenin dünyayı algılama biçimini şekillendiren bir zihniyet kalıbı haline gelmiştir.

1.2. Geleceğe Kodlanmış Hayatlar

Saatin belirleyiciliği ile kurulan yeni toplumun zamansallığı, yalnızca ânın düzenlenmesiyle sınırlı kalmaz; bu zihniyet kalıbı aynı zamanda geleceğin tasarımıyla da yakından ilişkilidir. Üretim-yönelimli sosyal örgütlenme biçimi, zamanı doğrusal bir hat üzerinde yeniden kurarak bireylerin ve kurumların gelecek odaklı bir yaşama modeli kurmasını teşvik etmiştir. Bu zihniyet içinde şimdiki zaman artık geleceğe yapılan bir yatırım olarak kurgulanır; tasarruf yapılmalı, kariyer planlaması yapılmalı ve böylece sürekli olarak geleceğe hazırlık yapılmalıdır. Gelecek, öylece yaşanacak veya henüz gelmemiş bir zaman değil, bugünü anlamlandıran temel bir referans haline gelmiştir. Geleceği öngörme, yarını hesaplayabilme kapasitesi, şimdide yapılan işlerden daha önemli bir hale gelmiştir (Elias, 2020, s. 185). Böylece zamanın toplumsal inşasında geleceğin yeri, modern öznenin varoluşsal ve pratik çerçevesini biçimlendiren asli bir unsura dönüşmüştür.

Üretim-yönelimli sosyal örgütlenmede şimdi, geleceğin hizmetine sunulmuş bir tür ara geçiş evresidir. Birey, daha iyi bir yarın için bugünün zevklerinden, dinlenmesinden veya boş zamanından feragat etmeli, sıkıntılara katlanmalı ve hayatını sürekli bir hazırlık hali içinde sürdürmelidir. Çünkü gelecek, bu fedakârlıkların karşılığını vereceği düşünülen bir umut alanı, dünyevi bir cennet olarak tahayyül edilir. Bu aynı zamanda bu dünya ve öte dünya anlayışı

üzerine kurulu dinî zaman anlayışının, aynı dilsel araçlar kullanılarak bu dünya hayatına uyarlanmış ve indirgenmiş, dolayısıyla seküler bir formudur. Stephen Kern'in (2013, s. 171) vurguladığı gibi "klasik dünya 'şimdiye teslimiyetle' boyun eğerken, modern dünya 'gelecek için yılmaz bir irade' ortaya koyar." Böylece şimdiki zamanın değeri, gelecekteki başarıya veya refaha yapacağı katkı üzerinden ölçülür. Bu, tüketim-yönelimli zamansallığın aksine zamanda bir süreklilik sağlıyorsa da, sonuçta bireyler hem geleceği düşleyerek, hem de bugünü o geleceğe tahsis ederek yaşarlar. Her ân, verimlilik ve ilerleme mantığına göre değerlendirilir ve geleceğe odaklı bir hayat anlayışı toplumsal norm haline gelir. Diğer bir söyleyişle gelecek kutsallaştırılmış bir hedefe dönüşür, şimdiki zaman ise ona ulaşmak için katlanılması gereken zorunlu bir yoldur.

Üretimin merkezde olduğu bu gelecek odaklı ve doğrusal zamansallık içinde örgütlenen sosyallik (eylemler, ilişkiler ve yapılar); mikro, mezo ve makro seviyelerde baskın hale gelir. Planlama, yatırım, eğitim, kariyer gibi alanlar, geleceğin önceden kurgulanabilir ve bugünden kontrol altına alınabilir olduğu varsayımı üzerine inşa edilir. Dolayısıyla gelecek ilâhî bir düzenin değil, bugünkü rasyonel seçimlerin ve stratejik hesaplamaların konusu haline gelir (Leccardi, 2014). Bu durum, geleceği sürekli olarak üretilecek, tasarlanacak ve yönetilecek bir projeye dönüştürür. Bütün şimdi'ler, hep gelecekte olan geleceğe göre yapılandırılır. Bu zamansallığın ideolojisini ise ilerlemeci düşünce oluşturur. Zamanın çizgisel, kesintisiz ve sürekli bir gelişim ekseninde aktığı varsayımına dayanan ve Aydınlanma felsefesinden beslenen ilerlemeci düşünceye göre tarih, sürekli olarak daha iyiye, daha gelişmişe ve daha rasyonel olana doğru evrilmektedir. Bu algılayış, zorunlu olarak geçmişi geride bırakılması gereken bir şey olarak kodlarken, bütün dikkati geleceğe doğru yönlendirir. Bu durum da sosyal ilişkiler içerisinde sürekli bir harekete (üretim, verimlilik) ve gelişme baskısına dönüşür. Aslında geleceğe yapılan vurgu geleceğin de sömürülebilir bir kaynak haline gelmesine yol açar (Hassard, 1990).

Üretim-yönelimli sosyal örgütlenmede ilerlemeci zaman anlayışı, geleceği sınırsız bir büyüme, rasyonel planlama ve teknik denetimle şekillendirilebilir bir alan olarak tasarlarken; sanayi sonrası dönemde bu iyimser tahayyül yerini giderek daha fazla belirsizlik ve risk içeren bir geleceğe doğru bırakmıştır. Riskin ortaya çıkışı, geleceğin aşkın bir güç tarafından değil (Giddens, 1998, s. 37), seküler bakışın bir sonucu olarak insan eylemi ve kararları tarafından şekillendirildiği varsayımını devam ettirir (Reith, 2004). Ulrich Beck'in (2019) Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru çalışmasında vurguladığı gibi üretim süreci artık yalnızca refah değil, aynı zamanda sistematik biçimde risk de üretmektedir. Nükleer enerji, genetik mühendislik, çevresel krizler ve finansal sistemlerin kırılganlığı gibi olgular, geleceği umutla değil endişe ile düşünmeye

yöneltmiştir. Bu durum, sosyal ilişkilerde bireyleri sürekli olarak olasılık hesapları yapmaya, güvenlik stratejileri geliştirmeye ve zamanlarını "doğru" kullanmaya zorlar. Gelecek, umut vaat ettiği kadar bir belirsizlik kaynağına da dönüşür. Bu durum da zamanla kurulan ilişkinin sürekli bir gerilim ve hesap-kitap ilişkisi olmasına yol açar. Giddens (1998, s. 122) da güvenlik stratejileri, planlamalar veya kurumlar aracılığıyla bir güvenlik alanı oluşturulsa da yeni ve çok daha derin güvenlik risklerinin oluştuğuna dikkat çekerek yeni zeminde bunların daha derin bir güvensizliğe yol açtığını vurgular. Esnek ve kısmi süreli çalışma gibi modellerin ortaya çıkması ve "prekaryalaşma" (Standing, 2022) gibi olgular da bu güvencesizliğin çalışma hayatına yansımalarıdır.

Tam da bu noktada kapitalizm toplumsal meşruiyetini artık geleceğe dair umutlarla değil, şimdi'yi optimize etme ve doyuma ulaştırma vaadiyle yeniden kurar. Giderek üretimin yerini alacak olan tüketim odaklı yaşam tarzları, bireylere haz, kimlik ve tatmini bugünden sunar. Böylece geleceğin öngörülemezliğine karşı bir tür telafi alanı oluşturur. Dolayısıyla şimdi'ye odaklanan tüketim-zamanı, yalnızca bireysel tercihlerin veya kültürel yönelimlerin sonucu değil, aynı zamanda kapitalizmin risk toplumuna verdiği işlevsel bir cevap olarak ortaya çıkar. Bu da tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmeye daha yakından bakmayı gerekli kılar.

2. "Şimdi"nin Egemenliği: Tüketim-Yönelimli Sosyal Örgütlenmede Zamansallığın Dönüşümü

Modern kapitalist toplum, yalnızca üretim süreçlerini değil, zamanın örgütlenme biçimlerini de köklü bir şekilde dönüştürmüştür. Bu dönüşümün ilk evresinde zamanı rasyonelleştirerek üretim süreçlerini ve bu merkez etrafında dönen gündelik hayatı sekülerleştirerek bütünüyle sosyal ilişkilerin zamansallığını biçimlendirmiştir. Günümüzde ise tüketim-yönelimli bir toplumsal yapı içerisinde, zamanın örgütlenmesi çok daha karmaşık, katmanlı ve yayılmacı bir nitelik kazanmıştır. Bu bağlamda bir taraftan tek bir zamansallığın egemenliği hafiflemiş ve çoklu zamansallıklar mümkün hale gelmiştir. Ama diğer taraftan daha karmaşık ve farklılaştırılmış şekillerde zamanın disipline edilmesi devam etmiştir. Burada daha belirleyici olarak öne çıkan husus, bireylerin deneyimlerinin, arzularının ve benlik tasavvurlarının şimdi merkezli bir kurguda yeniden biçimlendirilmesi olmuştur. Gelecek vaadi yerini sürekli güncellenen, hızla tüketilen ve çoğu zaman doyumsuzluk üreten bir şimdi'ye bırakmaktadır.

2.1. Şimdiki Zamanın Mutlaklaştırılması

Tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmenin başat özelliklerinden birisi, zamansal deneyimin eksenini gelecek odaklı yapıdan bugüne, daha doğrusu şimdi'ye doğru kaydırmasıdır. Artık zaman, planlama, erteleme veya bir amaç uğruna fedakârlık yapma gibi uzun erimli yapıların değil; hızla değişen arzuların, âni kararların ve anlık doyumun alanına dönüşmüştür. Bu bağlamda şimdi yalnızca yaşanan ân değil, aynı zamanda tüketilmesi gereken ve bu özelliğiyle sürekli yenilenen ve giderek mutlaklaşan bir zamansal boyut haline gelmiştir. Şimdiki zamanın bu mutlaklaşması hem bireysel yaşam pratiklerinde hem de kültürel ve ekonomik düzlemde; haz odaklılık, süreksizlik ve zamanın parçalanması biçiminde tezahür etmektedir.

Tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmede zaman, giderek haz ekonomisi çerçevesinde yeniden şekillenmektedir. Bauman'ın (2023, s. 50) "şimdici kültür" olarak tanımladığı bu dünyada, hayat bir tür acelecilik içerisinde akmakta, her ânın içinde barındırabileceği olanaklar, kaçırılmaması gereken fırsatlara dönüşmektedir.[4] Beklemek zaman kaybı, rutin ise sıradanlıkla özdeşleştirilir. Bu nedenle arzuların ertelenmesi değil, hemen ve doğrudan doyurulması beklenir. Diğer bir söyleyişle sadece tatmin olmak değil, o tatmini "hemen şimdi" deneyimlemek önemlidir. Tüketim, bu bağlamda, geleneksel anlamda hedonist ve bireysel bir hazdan çok sosyal ilişkiler içerisinde biçimlenen (Vries, 2024, s. 49) ve "toplumsal değerler kodu" üreten bir anlam sistemine dönüşür. Tüketilen nesnenin bir göstergeye dönüşmesi, aslında asıl tüketilenin "bir ilişki biçimi" olması durumudur (Baudrillard, 2010, s. 242). Tüketilen nesneler aracılığıyla imaj, statü ve kimlik inşası, tüketim eylemi tek başına yapılsa bile bu eylemin son derece sosyal bir karakter taşıdığını göstermektedir. Diğer taraftan Vries'ın (2024, s. 66) vurguladığı gibi tüketici için haz, nesnelerin kullanımıyla elde edilen bir histen ibaret değildir, onların kullanımıyla ortaya çıkan yeni beklentiler ve yeni arzu biçimleridir. Bu yönüyle de tüketim pratiği, bir doyumdan çok sürekli ertelenen bir vaatler döngüsüdür. Böylece tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmede birey sadece tüketen bir özneye dönüşmez, aynı zamanda arzularını kendisinin dahi fark etmediği biçimlerde yönlendiren bir haz disiplinine tâbi olur. Şimdi, tüketimin zamanına dönüşür, onun için de geçmiş unutulmalı, gelecek ise sadece yeni tatmin imkânlarının taşıyıcısı olarak

4 Özellikle internet alışveriş siteleri, bu zamansal taktiği sıkça kullanırlar. Üretim mekânları olarak fabrikalarda saatin bir baskı unsuru olarak mümkün olduğunca büyük ve görünür olmasına mukabil tüketim mekânlarında saat bulunmaması bilinen bir husustur. Saat-zamanını devre dışı bırakarak bir tür zamansızlık vadeden tüketim merkezlilik, internet ortamında "indirimli fiyat"la alınabilecek ve saniyeleri hissettirecek şekilde geri gidişle *süre*ler üzerinden kendi zamanını yeniden kurar ve tüketiciyi ona tâbi kılar.

kurgulanmalıdır. Böyle bir kültürün vaadi ise "geleceği önceden ele geçirmek ve geçmişi güçsüz kılmak"tır (Bauman, 2023, s. 120). Geçmiş ve geleceğin şimdi adına seferber edilerek hazzın yüceltilmesi ise "özgürlük" olarak kodlanır (Klingemann, 2000). Burada söz konusu olan artık sonsuzca genişletilmiş bir şimdi'dir ve gelecek öngörmenin, tahmin etmenin mümkün olmadığı kaotik bir şeye dönüşmüştür (Reith, 2004).

Tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmenin belirleyici özelliklerinden biri de zaman deneyiminin anlatı kurucu niteliğini yitirmesi ve giderek daha süreksiz bir yapıya bürünmesidir. Zamansal süreksizlik, bireyin geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki bağlantıları anlamlı bir bütünlük içinde kurma kapasitesinin aşınması anlamına gelir. Bu bağlamda zaman artık bir hikâye oluşturmaz, aksine geçmişin hızla unutulduğu, geleceğin ise belirsiz ve hesap dışı kaldığı bir şimdi yoğunluğuna dönüşür. Geçmişi hatırlama ve geleceği tahayyül etme yetisi giderek daralır. Jonathan Crary (2023, s. 52) de kullan-at tüketim ekonomisinin belleği işlevsizleştirdiğine vurgu yapar ve "kapitalizmin saf dışı bırakamadığı tek dayanıklı 'doğal koşul'" olarak uykuya dikkat çeker (Crary, 2023, s. 78). Ömrü kısalan ürünler, eski olarak görülüp kötülenerek tüketicinin hayatına girer. Kalıcılık ise artık değersizdir, tüketilen nesneye sadakat beklenmez (Bauman, 2023, s. 31). Baudrillard'ın (2000, s. 16) ifadesiyle "geçmiş uygarlıkların tümünde dayanıklı nesneler, araçlar veya binalar kuşaklarca insandan daha uzun yaşamışken, bugün onların doğmasını, gelişmesini ve ölmesini izleyen bizleriz."[5] Bu tür bir süreksizlik sadece bireysel hafızayı değil, kolektif hafızayı ve toplumsal aidiyetleri de aşındırır. Her bir deneyimin bağlamından kopuk, kendi içinde kapalı ve tekrarsız hale gelmesi, geçmişi sildiği gibi geleceğe ilişkin umut, beklenti ve planlamanın da değersizleşmesi anlamına gelir. Bu durum, bireyin bir hayat öyküsü kurma ve toplumla bütünleşme kapasitesini zayıflatarak kimlik inşası, sosyal bağlar ve ahlâkî sorumluluklar gibi birçok hususun da zeminini aşındırır. Geçmişin silindiği, geleceğin iptal edildiği böyle zeminde geriye alabildiğine genişletilmiş bir şimdi kalır.

Süreksizlik, zaman deneyiminin bütünlüğünün yitirilmesi, bir anlatı kurulamaması, geçmiş-şimdi-gelecek arasındaki bağların kopması anlamında zamansal bilinç ile ilgiliyken zamanın parçalanması ise gündelik hayatın çok-zamanlı modlara ayrılması, senkronizasyon sorunları, dikkat dağılması, çoklu görev baskısı gibi zaman yönetimi ile ilgili boyutuna işaret eder. Tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmede zaman, parçalı ve senkronize edilemeyen kesitler

5 "Medeniyet" bir yönüyle de aslında zamana dirençli, nesiller boyu devam eden maddi veya manevi kültürel "yapı"lar oluşturabilmiş olmak demektir. "İlkel" ve "medeni" arasındaki yelpazeyi oluşturan belki de en önemli unsur bu zamansal boyuttur. Bugün ise bir insan ömrünü aşacak neredeyse hiçbir şey üretilmiyor oluşu bu bakımdan da değerlendirilmelidir.

halinde deneyimlenir. Bu durum, Hartmut Rosa'nın (2023, s. 32) "sosyal hızlanma" bağlamında işaret ettiği ve onun "kültürel motoru" olarak kodladığı gerçek veya "dolu" bir hayatın ancak "deneyim açısından zengin ve kapasitesi geliştirilmiş" bir hayat olduğu tespitiyle de ilişkilidir. Zira hızı ortaya çıkaran faktörlerden biri de deneyim (özelde tüketim deneyimi) ne kadar çok olursa olsun[6], hayatın tekliflerinin her zaman daha fazla olmasıdır. Kaçırılanlar her zaman deneyimlerden fazladır, bu da bitimsiz bir şekilde "hızlanma döngüsü"ne yol açar (Rosa, 2023, s. 33). Bu kaçırma korkusunda da asıl belirleyici olan zamanın artık çoklu faaliyet alanları arasında bölünmüş, kesintili ve birbirinden kopuk bir yapıya bürünmüş olmasıdır. Dijital teknolojilerin ve araçların yaygınlaşmasıyla birlikte zaman, bireyin gündelik hayatında eş zamanlı olarak birçok işe bölünmekte, dikkat sürekli olarak farklı uyarıcılar arasında gezinmektedir. Szollos'un (2009) da belirttiği gibi, birey çevrimiçi kaldıkça içsel zaman algısı da "ağ hızı"na göre yeniden yapılandırılmakta, bu da aciliyet, sabırsızlık ve dikkat dağılması gibi zihinsel durumların yaygınlaşmasına yol açmaktadır. Ekran zamanı ile dikkat parçalanması arasındaki ilişkiyi gösteren çalışmalar (Fırat, 2025) Byung-Chul Han'ın (2023, s. 52) hayatın zapping yaparak yaşandığı tespitini doğrulamaktadır: "Amaç, her şeyi şimdi ve burada erişilir kılmaktır. Hemen erişim tutkuya dönüşür." (Han, 2023, s. 49). Dikkatin sürekli farklı uyarıcılar arasında gezindiği, zihinsel odaklanma sürelerinin kısaldığı böyle bir düzlemde aynı anda birden fazla iş yapmak (multitasking), bilgi bombardımanı ve çevrimiçi uyaranlar arasındaki geçişler, bireyin zaman algısını hızla bölünmüş, başıboş ve planlanamaz bir hale dönüştürmektedir.

Haz odaklılık, süreksizlik ve zamanın parçalanması şeklinde karşımıza çıkan şimdiki zamanın mutlaklaşması ve geleceğin buğulanması süreci tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmede tüketimin sadece bir ekonomik eylem değil, aynı zamanda zamanın deneyimlenme biçimini yeniden düzenleyen bir sosyal zaman rejimi oluşturduğunu göstermektedir.

2.2. Zamansal Disiplinin Yeni Biçimleri ve Araçları

Üretim-yönelimli sosyal örgütlenmede zaman rejimi, saat-zamanının egemenliğiyle birlikte, üretim süreçlerinin düzenlenmesini ve emek gücünün disipline edilmesini mümkün kılmıştı. Zaman, ölçülebilir, bölünebilir ve programlanabilir bir kaynak olarak sosyal örgütlenmenin merkezine yerleşmişti. Bu zamansal disiplini farklı açılardan ve derinlemesine gösteren Foucault'un da (1992, s. 202) belirttiği gibi saat-zamanı aracılığıyla sadece fabrikada değil, okul,

6 Medyada ve gündelik dilde giderek daha fazla duyduğumuz "deneyim (veya anı) biriktirmek" ifadesini de bununla ilişkili düşünmek gerekmektedir.

ordu, işyeri gibi sosyal hayatın bir çok alanında bir "mikrocezalandırma sistemi" işletilmekte ve iktidar "hiçbir zaman sona ermeyen bir boyun eğdirme"ye dönüşmektedir (Foucault, 1992, s. 224). Bu sistem üzerinden farklı şekillerde hayatın her alanı bir yandan düzenlenirken, diğer yandan bir erdeme dönüşen "kesinlik ve titizlik" üzerinden disipline edilmektedir (Foucault, 1992, s.187).

Tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmede bu disipline edici yapı ortadan kalkmamış, aksine farklı biçimlerde yeniden kurulmuştur. Bu yeni dönemde zamansal disiplin, üretim sürecine değil tüketim süreçlerine yönelmiştir. Tüketicinin dikkatini yönetmek, arzu sürekliliğini sağlamak, kararlarını hızlandırmak ve ân'ın içinde eyleme geçmesini sağlamak için zaman çok daha esnek ama aynı zamanda çok daha yoğun denetlenen bir kategori haline gelmiştir. Böylece şimdiki zaman, sadece mutlaklaştırılmakla kalmamakta, algoritmik araçlarla programlanan, pazarlama teknikleriyle yönlendirilen ve dijital kültür aracılığıyla bireyin zihinsel dünyasında içselleştirilen bir şeye dönüşmüştür.

Tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmede zaman, giderek dijital teknolojilerle iç içe geçmiş bir biçimde yazılım temelli altyapılar tarafından kodlanmakta ve bireysel tüketim pratiği bu kodlara göre biçimlenmektedir. Dijitalleşmenin sağladığı en güçlü kontrol mekanizmalarından biri olan algoritmik sistemler, sadece tüketim tercihlerini değil, bu tercihlerin zamanlamasını da yönlendirme gücüne sahiptir. Bireylerin hangi anda, ne kadar süreyle, hangi tür içerikle meşgul olacağına dair önceden belirlenmiş zamansal yollar oluşturmaktadır. Böylece zaman, tüketim için optimize edilmiş bir akış haline getirilmektedir. Mesela sosyal medya platformlarında uygulanan sonsuz kaydırma (infinite scroll) özelliği, videolardaki otomatik oynatma sistemi, hikâyelerdeki (story) tek görünümlük paylaşımlar, bireyin tüketim davranışını önceden hesaplanmış ve hep şimdi'yi merkeze alan bir zamansal döngüye dâhil etmektedir. Burada zaman kullanımı rastlantısal değil, "veri madenciliği" ve "davranışsal tahminleme algoritmaları" yoluyla yönlendirilmiş bir eylemler dizisine dönüşmektedir. Zuboff'a (2019) göre, bu algoritmik sistemler bireyin davranışlarını öngörmekle kalmaz, aynı zamanda gelecekteki davranışlarını şekillendirme amacı da güder ve böylece zaman üzerinde de bir tahakküm kurar.

Bu zamansal kodlama, duyguların ve arzuların zamanlamasını da hedef almaktadır. Dijital alışveriş platformlarında kullanılan "şimdi al", "stokta az kaldı", "bugün sona eriyor" gibi mesajlar, şimdiki zamanın baskısını artırarak kullanıcıyı hızlı karar vermeye ve tüketmeye itmektedir. Pazarlama stratejileri, gelecekteki ihtiyaçlarını değerlendirmek yerine "kaçırma korkusu" (fear of missing out-FOMO) temelinde anında tüketmeye zorlamaktadır. Burada zaman, hem duygulanımsal bir manipülasyon aracı hem de arzunun tetiklenme zeminidir. Böylece zaman artık bireye dışsal biçimde teknolojik ve ekonomik sistemlerin önceden tanımladığı yapay araçlar vasıtasıyla biçimlenmektedir.

"Dijital kapitalizm" (Schiller, 1999), uykuyu bile zamansal bir kesinti olarak görmekte, sürekli bağlantı halinde olmayı norm haline getirerek sonsuz bir tüketim döngüsüne zemin hazırlamaktadır. Crary'nin (2023, s.21) ifadesiyle "[h]ayatımızın sahte ihtiyaçlar batağından azade olarak, uykuda geçirdiğimiz büyük kısmı hâlâ insanın çağdaş kapitalizmin açgözlülüğüne yönelik en büyük tahkirlerden biridir. Uyku, kapitalizmin zamanımızı çalmasının ödünsüz kesintiye uğratılmasıdır". Aslında bugün uykunun da bu "azade"liğini kaybettiği, akıllı saat veya çeşitli uygulamalar aracılığıyla şirketlerin uyku kalitesi gibi gerekçelerle çeşitli veriler topladığı ve ona göre kişiselleştirilmiş pazarlama stratejileri geliştirdiği bilinmektedir. Bu anlamda tüketim pratiği bir mal dolaşımından ibaret değildir, aynı zamanda bireyin zamanla kurduğu ilişkinin dönüşümü üzerinden işleyen bir iktidar biçimi haline gelmektedir. Böylece tüketici, sadece mal veya hizmet satın alan birisi değil, onunla birlikte tasarlanmış zaman rejimine uyan bir özneye dönüşmektedir. Rosa'nın (2023, s. 62) ifadesiyle bu yeni zamansal rejim "totaliter bir güç haline" gelmiştir. Zira bireylerin niyetleri ve eylemleri üzerinde baskı kurmakta; topluma katılan herkesi kapsamakta; sadece bir sosyal alanı değil bütün sosyal alanları kuşatmakta ve karşı çıkmanın neredeyse imkansız olduğu bir yapı oluşturmaktadır.

Zamansal disiplin sadece dışsal araçlarla değil, bununla birlikte bireyin zihinsel, duygusal ve davranışsal yapısında içselleştirilmiş normlar yoluyla da sürdürülmektedir. Bu içselleştirme, zamanla kurulan ilişkinin doğallaştırılması ("zaten böyledir"), dolayısıyla zamansal davranışların sorgulanmadan yeniden üretilmesiyle gerçekleşir. Zamanını doğru bir şekilde kullanma baskısını içselleştiren birey, zamanın yeni ritmine ayak uydurma kaygısıyla sürekli bir "yetersizlik kompleksi" içerisindedir (Bauman, 2023, s. 114). Bu bağlamda zaman, özellikle de orta sınıflar için ahlâkî bir değer ölçütüne dönüşmektedir. Böylece zamanı boşa harcamamak, şimdi'den maksimum fayda sağlamak ve dahası tüketim yoluyla toplumsal varoluşunu güçlendirmek erdeme dönüşmektedir. Bu süreçte birey, platformlar, uygulamalar ve sosyal medya kanalları aracılığıyla zamanını sürekli olarak optimize etmesi gereken bir özneye dönüşür.[7] Dijital kapitalizmin zorladığı ritme uyum sağlama çabası, mesela mobil uygulamalarda günlük alışkanlık takipleri, egzersiz saatleri, ekran süresi

7 Öznelik, irade, rasyonellik meselesi de hiç kuşkusuz ayrıca tartışılmalıdır. Liberaller tüketicilerin, irade sahibi, seçen, talep eden rasyonel bireyler olduklarına vurgu yaparken (Vries, 2024, s. 29), sistemi daha fazla öne çıkaran ve eleştirel bakanlar bireylerin tamamen edilgen olduklarını söylerler. Bauman (2023, s. 22), bunu çarpıcı bir biçimde ifade eder: "Tüketici toplumunda hiç kimse önce kendisi bir meta haline gelmeden özneleşemez ve yine hiç kimse satılabilir bir meta olmanın gerektirdiği ve ondan beklenen yetenekleri durmaksızın diriltmeden, hayata döndürmeden ve canlandırmadan güvenle özne olarak kalamaz."

takipleri gibi zamansal izleme sistemleri, zamanla kurulan ilişkiyi mikro ölçekte denetlerler.

Dijital araçlar, algoritmik yönlendirmeler ve içselleştirilmiş zaman yönetimi teknikleri tüketim-yönelimli bir sosyal örgütlenmede bireyleri sürekli olarak tüketime doğru iten yapısal özellikler taşırlar. Böylece birey zamansal etkinliğini sürdürürken aynı zamanda tüketim rejiminin taleplerini de yerine getirmiş olmakta, tüketim kültürünün normatif beklentilerini gönüllü olarak içselleştirmektedir. Zamansal disiplin bu anlamda, tüketim-yönelimli bir sosyal örgütlenmede temel düzenleyici bir işlev görmektedir.

2.3. Boş Zamanın Tüketimle Yeniden Biçimlenişi

Boş zaman kavramı, başlangıçta üretim süreçlerinin dışında kalan, bireyin dinlenme, kendini gerçekleştirme veya serbestçe yöneldiği etkinliklerle doldurabileceği özerk bir alan olarak tanımlanmıştı. Üretim-yönelimli sosyal örgütlenme biçimlerinde iş zamanının karşıtı olarak kavramsallaştırılmıştı ve işten arta kalan süreye gönderme yapmaktaydı. Bu çerçevede boş olan, üretken olmayan ama aynı zamanda yapılandırılmış zamanın dışına çıkma anlamında özgürleşme, dinlenme, kültürel zaman veya yeniden üretimi kolaylaştırıcı bir zamansal kategoriydi. Tüketim ise boş zaman içinde konumlanan bir etkinlikti. Veblen'den (2015) itibaren tüketim teorileri büyük ölçüde bu perspektiften geliştirildi. Baudrillard'ın (2000, s. 182) vurguladığı gibi boş zaman "kazanılır". Tatilde boş bir şekilde oturulsa bile o zaman artık bir nesnedir, mülkiyeti kullanıcıya aittir. Boş zamanda ekonomik olarak bir şey üretilmez, ama bir değer olarak statü ve prestij üretilir. Böylece boş zaman aracılığıyla gerçekleşen şey bir zenginlik olarak "zaman fazlalığını kanıtlamaktır." Dolayısıyla boş zaman etkinliklerinin asıl işlevi "zamanın kullanılabilirliğinin ilan edilmesidir" (Baudrillard, 2000, ss. 186-187). Boş zaman ve tüketim ilişkisi hemen her kuramsal ve ampirik araştırmada vurgulanan tescilli bir ön kabul olarak kullanılır. Market, mağaza veya AVM gezmek, dolayısıyla tüketim bir "boş zaman etkinliği" olarak kodlanır (Zorlu, 2020, s. 179). "Tüketim kültürü" de çalışma zamanı dışındaki "zamanı kontrol etmek" ile ilişkilendirilir (Senemoğlu, 2017). Boş zaman sosyolojisi çalışmaları ise felsefi ve kavramsal tartışmaya pek girmeden, sanat, spor, eğlence gibi boş zaman aktivitelerinin sosyolojik şekilde incelenmesine odaklanır (Güven, 2019). Tüketim, giderek bu aktivitelerin hepsini kuşatan ve boş zamanın bizzat anlamını belirleyen bir pratik haline gelmiştir.

Bu çalışmanın iddialarından biri ise göstermeye çalıştığımız tarihsel sürecin sonunda bugün artık boş zaman kavramının yapısal bir dönüşüme uğradığıdır. Tüketim-yönelimli sosyal örgütlenme içinde boş zaman artık

tüketim zamanı değildir; tam tersine tüketilmeyen zamandır. Üretim-yönelimli sosyal örgütlenmede boş zaman normatif olarak nasıl dışlananı temsil ediyorsa; her şeyin etrafında örgütlendiği tüketimin zamansal rejiminde de boş zaman dışlananı yani tüketilmeyen zamanı imlemeye başlamıştır. Üretim tamamen devre dışı kalmaz, zira tüketim için üretime ihtiyaç vardır. Ama büyük ölçüde -Wallerstein'ın (2011) kavramlarıyla söylersek- "yarı-çevre" ve "çevre" ülkelere kaydırılmıştır. Üretimin küresel ölçekte kontrolü ve tedarik süreçlerinin güvenliği sayesinde başta Amerika olmak üzere farklı derecelerde sosyal örgütlenmesi tüketim merkezli hale gelen toplumlarda artık boş zaman üretim-dışı değil, tüketim-dışı olarak işlev görmeye başlamıştır. Dolayısıyla sosyal kimlik ve benlik sunumları açısından boş zaman, tüketim yapılmayan, verimsiz ve boşa harcanmış zaman olarak değerlendirilir. Bu dönüşüm sadece gündelik hayat pratiklerini değil, kurumsal ve makro düzeylerde sosyal değer sistemini de etkileyerek zamanı yalnızca tüketimle anlamlı kılan bir zihniyetin yerleşmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda boş zamanın yeniden tanımlanması, üretimden değil tüketimden arda kalma ölçüsüne göre yapılmakta, tüketim yapıl(a)mayan zaman boşlukla, düşüklükle ve değersizlikle eşitlenmektedir.

Diğer taraftan üretim-yönelimli sosyal örgütlenmede boş zaman, üretim süreçlerinin dışında görece özerk bir alanı temsil ederken çalışma zamanı yapılandırılmış ve dayatılan bir zamana işaret ediyordu. Tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmede ise daha fazla yapılandırılan kısım tüketim zamanıdır. Bu zaman giderek daha fazla organize edilmiş tüketim pratiklerinin taşıyıcısıdır. Dolayısıyla tüketim, sadece boş zamanın içeriğini belirlemekle kalmaz, zamanın tümünü –çalışma zamanı, aile zamanı, uyku zamanı, sosyal zaman vs.- bir tüketim kurgusunun parçası haline getirir. Turizm, eğlence, medya, spor, oyun, dijital platformlar ve kültür endüstrisi gibi büyük sektörlerin büyümesiyle birlikte tüketim zamanı artık piyasa tarafından şekillendirilmekte ve yönlendirilmektedir. Bu boyutuyla tüketim zamanı, bir eğlenme, vakit geçirme veya dinlenme gibi boş zaman etkinliği olmaktan çıkmakta, belirli bir sıklıkta "paylaşılan"[8] tatil veya yemek fotoğrafları, etkinlik videoları şeklinde performans gösterimiyle toplumsal katılımın gerekliliğine dönüşmektedir. Burada tüketim, bireyin sosyal konumunu yeniden üreten bir sermaye türüne evrilmektedir. Sonuçta sosyal alanın tüketim merkezli olarak yeniden örgütlenmesi aynı zamanda bireyin zamanını nasıl deneyimlediğini ve anlamlandırdığını da kökten dönüştüren bir süreçtir.

Başlangıçta üretim süreçleri ve zamanı, sonrasında tüketim pratikleri ve zamanı ekonomik bir değere dönüşerek bireyin özerkliğinden giderek daha fazla

8 "Paylaşmak" kelimesinin bölüşmek, üleşmek, pay etmek gibi anlamlardan daha çok giderek "göstermek" üzerine kurulu bir anlam dünyasına doğru kayması da kültürel değişimi göstermesi açısından önemlidir.

feragat etmesini sonuç vermiştir. Bu perspektiften bakınca ve ikisini de kapsayacak şekilde düşünüldüğünde piyasa-dışı zaman marjinalleştirilmiş, "verimsiz" olarak damgalanmış ve dolayısıyla boş zamana dönüşmüştür. Bauman'ın (2023, s. 50) işaret ettiği gibi üretim veya tüketim süreçlerine dâhil olmayan (piyasa-dışı) zaman "ceza gerektiren bir suçtur". Böylece tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmede tüketim zamanı hem bir meta, hem de bireyin sosyal kimliğini kurduğu bir alan haline gelmiştir. Sonuçta denebilir ki boş zaman kavramı üretim-yönelimli sosyal örgütlenme döneminin bir kavramıdır ve bugün büyük ölçüde analitik gücünü kaybetmiştir. Yine de bu kavram üzerinden analiz yapılmak istenirse üretim-dışı zaman değil tüketim-dışı zaman olarak kullanılmalı, fakat daha titiz ve kapsayıcı bir analiz için piyasa-dışı zaman olarak güncellenmelidir.

Sonuç

Üretim-yönelimli sosyal örgütlenmeden tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmeye geçişle birlikte, sadece iktisadi ilişkiler değil, onunla birlikte zamansallığın anlamı, işleyişi ve bireylerin zamana ilişkin öznel konumlanışları da değişmiştir. Bu değişimin ilk evresinde gerçekleşen şey zamanın bir sosyal kategori olarak soyutlanması, ölçülebilir hale gelmesi ve nihayetinde disipline edilmesiydi. Mekanik saatin araçsallaşması ve yaygınlaşmasıyla simgeselleşen bu zamansal soyutlama, üretim süreçlerinin rasyonelleşmesine hizmet ederken, aynı zamanda bireylerin hayat ritmini ve sosyal örgütlenmeyi/yapıları belirleyen bir norm haline gelmişti.

Üretim-yönelimli sosyal örgütlenmenin geleceğe odaklı zamansallığı, ilerleme fikri, üretkenlik ideali ve verimlilik kaygısıyla şekillenmiş; bireyler şimdiki zamanı geleceğe yatırım yapılacak bir araç olarak kodlamışlardır. Ancak tüketim-yönelimli bir sosyal örgütlenmeye geçiş ile birlikte bu zamansal mantık radikal bir kırılmaya uğramış, şimdi'nin mutlaklaştırılmasıyla birlikte gelecek yönelimi buğulanmış, yerine parçalı, dağınık ve sürekli yenilenen bir ân deneyimi geçmiştir. Bu dönüşüm sadece düşünsel veya kültürel bir paradigma değişimi olarak değil, aynı zamanda teknolojik altyapılar, algoritmik yönlendirmeler ve tüketim normları üzerinden kurulan yeni bir zamansal disiplin biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dijital platformların zamanın hızını dikte eden yapısı, bireylerin dikkatlerini yöneten algoritmalar ve performansa dayalı "boş zaman" kültürü bu sürecin önemli bileşenleridir.

Bu çalışmada ayrıca boş zaman kavramının bu zamansal dönüşüm sürecinde uğradığı kırılmaya dikkat çekilmiştir. Üretim-yönelimli sosyal örgütlenmede çalışmaya bağlı bir karşıtlık ilişkisiyle tanımlanan ve ikincil bir kategori olan boş zaman, tüketim-yönelimli sosyal örgütlenmede artık tüketim

faaliyetleriyle bütünleşerek yeni ve birincil bir norm halini almıştır. Tam da burada çalışmanın temel önermesi belirginleşmektedir: Boş zaman artık tüketimle iç içe geçen bir kategori olmanın ötesine geçerek, tüketimin dışında kalan zaman parçaları olarak yeniden konumlandırılmaktadır. Bu bağlamda boş zaman, bireysel özerkliğin değil, tüketimden uzak kalmanın neredeyse sapma sayıldığı bir kültürel çerçevenin ve denetim biçiminin ifadesi haline gelmiştir.

Bu çerçevede zamansallık, sadece teknolojik gelişmeler veya iktisadi yapılar tarafından belirlenmemekte, aynı zamanda bireysel düzeydeki yönelim ve alışkanlıklarla (mikro), gündelik hayatın örgütleniş biçimi ve kurumların zaman kullanımına dair beklentileriyle (mezo) ve kültürel normlar ile siyasal ve ekonomik düzenlemelerin belirlediği yapısal çerçeveyle (makro) örülen çok katmanlı bir süreç olarak inşa edilmektedir. Kapitalizmin zamansal mantığını sadece üretim ve çalışma ilişkilerine bakarak anlamak mümkün değildir, bunlarla birlikte gündelik hayatın ritmini, bireysel kimliğin kurulma biçimlerini ve zamansal normlar üzerinden işleyen sosyal kontrol mekanizmalarını çözümlemek de gereklidir. Sonuç olarak zamansallık, bireyin zamana dair algı ve deneyimlerinden ibaret bir şey değil, modern toplumsal varoluşun inşasında belirleyici bir yapısal eksendir. Makro/yapısal düzeyde zamansallığı incelediğimiz bu çalışmanın yanında daha kurumsal/örgütler ve gündelik hayat düzeylerinde zamansallığı inceleyen teorik ve ampirik çalışmalara ihtiyaç vardır. Zamansallığı mercek altına almak, tüketim kültürünün hızla geliştiği Türkiye'de de tüketim ilişkileri ve onun aracılığıyla sosyal ilişkileri anlamanın önemli yollarından biridir.

Etik Bildirim: sbfdergi@politics.ankara.edu.tr

Benzerlik Denetimi: Tamamlandı.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar(lar) bir çıkar çatışması beyanında bulunmamıştır.

Kaynakça

Adam, B. (2003). When time is money: Contested rationalities of time in the theory and practice of work. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory, 102*, 94–125.

Bardon, A. (2018). *Zaman felsefesinin kısa tarihi* (2. bs.; Ö. Yalçın, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Baudrillard, J. (2000). *Tüketim toplumu: Söylenceleri/yapıları* (6. bs.; H. Deliceçaylı & F. Keskin, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2023). *Tüketici hayat* (K. Oğuz, Çev.). Tellekt Yayınları.

Beck, U. (2019). *Risk toplumu: Başka bir modernliğe doğru* (B. O. Doğan & K. Özdoğan, Çev.). İthaki Yayınları.

Birth, K. K. (2020). *Zaman körlüğü: Öteki zamansallıkları algılama sorunu* (O. Şişman, Çev.). Islık Yayınları.

Blonde, B., & Verhoeven, G. (2013). Against the clock: Time awareness in early modern Antwerp. *Continuity and Change, 28*(2), 213–244. https://doi.org/10.1017/S026841601300026X

Cipolla, C. M. (2003). *Clocks and culture: 1300–1700*. W. W. Norton & Company.

Crary, J. (2023). *7/24: Geç kapitalizm ve uykuların sonu* (3. bs.; N. Çatlı, Çev.). Metis Yayınları.

Çalcı, S. (2020). *Özgür zaman: Karl Marx'ın sermaye analizinde toplumsal zamanın örgütlenmesi ve zamansal özgürleşmenin imkânları* (Yayımlanmamış doktora tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

Elias, N. (2020). *Zaman üzerine* (2. bs.; V. Atayman, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

Facer, K., Siebers, J., & Smith, B. (Eds.). (2022). *Working with time in qualitative research: Case studies, theory and practice*. Routledge.

Fırat, M. (2025). The effect of extended smartphone screen time on continuous partial attention. *Psychological Science and Education, 30*(3), 72–84. https://doi.org/10.17759/pse.2025300306

Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu* (6. bs.; M. A. Kılıçbay, Çev.). İmge Yayınları.

Geibler, K. A. (2002). A culture of temporal diversity. *Time & Society, 11*(1), 131–140.

Gibbs, P. T. (1998). Time, temporality and consumer behaviour: A review of the literature and implications for certain financial services. *European Journal of Marketing, 32*(11–12), 993–1007. https://doi.org/10.1108/03090569810243622

Giddens, A. (1998). *Modernliğin sonuçları* (2. bs.; E. Kuşdil, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

Güven, U. Z. (2019). Toplumsal dönüşüm çerçevesinde değişen anlam ve kullanımlarıyla "boş zaman" sosyolojisi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 59*(2), 1125–1148. https://doi.org/10.33171/dtcfjournal.2019.59.2.18

Hart-Davis, A. (2013). *Zaman kitabı: Zamanın gizemi nedir, nasıl ilerler, nasıl ölçeriz?* (C. Duran, Çev.). NTV Yayınları.

Hassard, J. (1990). Introduction: The sociological study of time. In J. Hassard (Ed.), *The sociology of time* (pp. 1–18). St. Martin's Press.

Heydebrand, W. (2003). The time dimension in Marxian social theory. *Time & Society, 12*(2–3), 147–188.

Hornik, J., & Zakay, D. (1996). Psychological time: The case of time and consumer behaviour. *Time & Society, 5*(3), 385–397. https://doi.org/10.1177/0961463X96005003007

Ingold, T. (1995). Work, time and industry. *Time & Society, 4*(1), 5–28.

Kern, S. (2013). *Zaman ve uzam kültürü (1880–1918)* (A. Selman, Çev.). İletişim Yayınları.

Klingemann, H. (2000). "To every thing there is a season": Social time and clock time in addiction treatment. *Social Science & Medicine, 51*, 1231–1240. https://doi.org/10.1016/S0277-9536(00)00041-1

Leccardi, C. (2014). Time of society and time of experience: Multiple times and social change.

Lefebvre, H. (2021). *Ritimanaliz: Mekân, zaman ve gündelik hayat* (A. L. Batur, Çev.). Sel Yayıncılık.

Levine, R. (2013). *Zamanın coğrafyası: Kültürlerin zaman algısı üzerine* (Ö. U. Hoşafçı, Çev.). Maya Kitap.

Martineau, J. (2016). *Time, capitalism, and alienation: A socio-historical inquiry into the making of modern time*. Haymarket Books.

Mumford, L. (2017). *Teknik ve uygarlık* (E. C. Ercan, Çev.). Açılım Kitap.

Neustadter, R. (1992). The mid-20th-century protest against the reification of time. *Time & Society, 1*(3), 379–398.

O'Malley, M. (1992). Time, work and task orientation: A critique of American historiography. *Time & Society, 1*(3), 341–358.

Ogle, V. (2018). *Zamanın küresel dönüşümü: 1870–1950* (D. Karakaya, Çev.). Koç Üniversitesi Yayınları.

Pronovost, G. (1989). *The sociology of time*. Sage.

Reith, G. (2004). Uncertain times: The notion of "risk" and the development of modernity. *Time & Society, 13*(2–3), 383–402. https://doi.org/10.1177/0961463X04045672

Rosa, H. (2023). *Yabancılaşma ve hızlanma: Geç modern zamansallığına dair bir eleştirel teoriye doğru* (B. Konuk, Çev.). Albaraka Yayınları.

Rosenthal, B., & Brito, E. P. Z. (2022). The global rhythms of consumption practices. *Marketing Theory, 22*(3), 381–400. https://doi.org/10.1177/14705931221081161

Schiller, D. (1999). *Digital capitalism: Networking the global market system*. MIT Press.

Schivelbusch, W. (2022). *Demiryolu seyahatinin tarihi: 19. yüzyılda mekân ve zamanın sanayileşmesi* (Ç. C. Dikmen, Çev.). Kırmızı Kedi Yayınevi.

Segre, S. (2000). A Weberian theory of time. *Time & Society, 9*(2–3), 147–170. https://doi.org/10.1177/0961463X00009002001

Senemoğlu, O. (2017). Tüketim, tüketim toplumu ve tüketim kültürü: Karşılaştırmalı bir analiz. *İnsan ve İnsan, 4*(12), 66–86. https://doi.org/10.29224/insanveinsan.313030

Shove, E., Pantzar, M., & Watson, M. (Eds.). (2020). *Time, consumption and everyday life: Practice, materiality and culture*. Routledge.

Snyder, B. H. (2013). From vigilance to busyness: A neo-Weberian approach to clock time. *Sociological Theory, 31*(3), 243–266. https://doi.org/10.1177/0735275113502482

Southerton, D. (2020). *Time, consumption and the coordination of everyday life*. Palgrave Macmillan.

Standing, G. (2022). *Prekarya: Yeni tehlikeli sınıf* (E. Bulut, Çev.). İletişim Yayınları.

Stearns, P. N. (2018). *Tarih içinde zaman* (F. İkiz, Çev.). Ketebe Yayınları.

Szollos, A. (2009). Toward a psychology of chronic time pressure: Conceptual and methodological review. *Time & Society, 18*(2–3), 332–350. https://doi.org/10.1177/0961463X09337847

Thompson, E. P. (1967). Time, work-discipline, and industrial capitalism. *Past & Present, 38*(1), 56–97.

Urry, J. (1994). Time, leisure and social identity. *Time & Society, 3*(2), 131–149. https://doi.org/10.1177/0961463X94003002001

Veblen, T. (2015). *Aylak sınıfın teorisi: Kurumların iktisadi incelemesi* (E. Kırmızıaltın, Çev.). Heretik Yayıncılık.

Vries, J. D. (2024). *Çalışkanlık devrimi: 1650'den günümüze tüketici davranışı ve hane halkı ekonomisi* (R. Üzümçeker, Çev.). VakıfBank Kültür Yayınları.

Wallerstein, I. (2011). *Modern dünya sistemi 3: Kapitalist dünya ekonomisinin büyük yayılımının ikinci evresi 1730–1840* (L. Boyacı, Çev.). Yarın Yayıncılık.

Zerubavel, E. (1985). *Hidden rhythms: Schedules and calendars in social life*. University of California Press.

Zorlu, A. (2020). *Tüketim sosyolojisi* (3. bs.). Altınordu Yayınları.

Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism*. PublicAffairs.